

અભ્યાસ ૩ : ક્રિયાપદાનિ

(૧) વર્તમાનકાળ : (લટ્લકાર:)

ધોરણ આઠમાં અને આ અગાઉના પુનરાવર્તનના પાઠમાં તમે વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદો શીખી ગયા છો. તેના અનુસંધાનમાં અહીં એક વિશેષ બાબતને પણ તમારે ધ્યાન ઉપર લેવાની છે. જેમ કે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો -

- (૧) અધીશઃ પઠતિ ।
- (૨) તોષા નૃત્યતિ ।
- (૩) ત્રીશા લિખતિ ।
- (૪) હાર્દી પૂજયતિ ।

ઉપરનાં બધાં વાક્યોમાં વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદો વપરાયાં છે. દરેક ક્રિયાપદને અંતે આવેલો તિ પ્રત્યય એકસરખો છે. પરંતુ ધાતુ અને આ તિ પ્રત્યયની વચ્ચે આવેલા વર્ણો (ધ્વનિઓ) જુદા જુદા છે. જેમકે- પઠતિમાં પઠ્-અ-તિ એમ અ વર્ણ આવેલો છે, જ્યારે નૃત્યતિમાં નૃત્-ય-તિ એમ ય વર્ણ આવેલો છે. એવી જ રીતે લિખતિમાં લિખ્-અ-તિ એમ અ વર્ણ આવેલો છે, જ્યારે પૂજયતિમાં પૂજ્-અય-તિમાં અય આવેલો છે. આ વચ્ચે આવેલા વર્ણધ્વનિઓને વિકરણ પ્રત્યય કહે છે. આ વિકરણ પ્રત્યય ધાતુના ગણ મુજબ થતા હોવાને કારણે જુદા જુદા છે. સંસ્કૃતભાષામાં જેટલા ધાતુઓ છે. તે બધાને દસ ગણમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે. આ દસેય ગણના વિકરણ પ્રત્યયો અલગ અલગ છે. અહીં તમારે પહેલો, ચોથો, છઠ્ઠો અને દસમો એમ ચાર જ ગણના ધાતુઓનાં રૂપો શીખવાનાં છે. તેથી આ ચાર ગણના વિકરણ પ્રત્યયો ધ્યાનમાં રાખવાના છે. જેમકે, પહેલા ગણનો વિકરણ પ્રત્યય અ, ચોથા ગણનો ય, છઠ્ઠા ગણનો અ અને દસમા ગણનો અય છે.

આ રીતે જોતાં જણાય છે કે :

(૧) પ્રત્યેક ધાતુને જ્યારે ક્રિયાપદ તરીકે વાપરવાનો થાય છે, ત્યારે એ ધાતુની સાથે પ્રત્યય જોડવાનો રહે છે અને

(૨) જ્યારે આવો પ્રત્યય જોડવાનો થાય છે, ત્યારે ધાતુનો ગણ, કાળ, પુરુષ અને વચન એ ચાર બાબતોને ધ્યાનમાં લેવાની હોય છે.

હવે, નીચેનાં બીજાં કેટલાંક વાક્યો વાંચો :

- (૧) વિદ્યયા સુખં લભતે ।
- (૨) બાલકઃ હસ્તેન ખાદતિ ।
- (૩) શિશુઃ માતરં વન્દતે ।

આ વાક્યોમાં જે ક્રિયાપદ વપરાયાં છે, તે બધાં વર્તમાનકાળ, અન્ય પુરુષ અને એકવચનનાં છે. વળી, આ બધાં ક્રિયાપદોમાં રહેલા ધાતુઓ પણ પ્રથમ ગણના છે. આમ છતાં પ્રથમ અને તૃતીય વાક્યમાં આવેલાં ક્રિયાપદને અંતે તે પ્રત્યય છે અને દ્વિતીય વાક્યમાં આવેલા ક્રિયાપદને અંતે તિ પ્રત્યય આવેલો છે. આ

પ્રત્યયફેરને યાદ રાખો. આમાં જે તિ પ્રત્યય છે, તે પરસ્મૈપદનો છે, જ્યારે તે પ્રત્યય છે, તે આત્મનેપદનો છે. કેટલાક ધાતુઓને પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો લાગે છે, જ્યારે કેટલાક ધાતુઓને આત્મનેપદના પ્રત્યયો લાગે છે. જે ધાતુઓને પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો લાગે છે, તેમને પરસ્મૈપદી ધાતુ તરીકે અને જે ધાતુઓને આત્મનેપદના પ્રત્યયો લાગે છે, તે ધાતુઓને આત્મનેપદી ધાતુ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાક ધાતુઓને પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ બંનેના પ્રત્યયો લાગે છે. આવા ધાતુઓને ઉભયપદી ધાતુઓ કહે છે.

આમ દરેક વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદમાં જો ધાતુ પરસ્મૈપદી હોય તો પરસ્મૈપદના અને આત્મનેપદી હોય, તો આત્મનેપદના પ્રત્યયો જોડાય છે. પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના મૂળ પ્રત્યયો નીચે મુજબ છે.

વર્તમાનકાલ (પરસ્મૈપદ)ના પ્રત્યય

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	મિ	વ:	મ:
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	સિ	થ:	થ
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	તિ	ત:	અન્તિ

વર્તમાનકાલ (આત્મનેપદ)ના પ્રત્યય

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	ઈ	વહે	મહે
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	સે	ઈથે	ધ્વે
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	તે	ઈતે	અન્તે

ટૂંકમાં, વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદમાં ધાતુ + વિકરણ પ્રત્યય + મૂળ પ્રત્યય એમ ત્રણ ભાગ હોય છે. આથી તમારે જ્યારે કોઈ ધાતુ ઉપરથી વર્તમાનકાળનું ક્રિયાપદ બનાવવાનું થાય, ત્યારે તમારે સર્વ પ્રથમ ધાતુ લેવાનો રહે છે. એ પછી એ ધાતુ જે ગણનો હોય, તે મુજબનો વિકરણ પ્રત્યય જોડવાનો થાય છે અને છેલ્લે વક્તાની ઈચ્છા પ્રમાણે જે-તે પુરુષ અને વચનનો (જો પરસ્મૈપદી ધાતુ હોય, તો પરસ્મૈપદનો અને આત્મનેપદી ધાતુ હોય, તો આત્મનેપદનો) મૂળ પ્રત્યય જોડવાનો રહે છે. આ રીતે તૈયાર થતાં કેટલાંક ક્રિયાપદોનાં રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

(જે નિયત ધાતુઓનાં રૂપોનો તમારે અભ્યાસ કરવાનો છે, તે આ પ્રમાણે છે. (ગણ 1) (પરસ્મૈ.) પઢ, હસ, ચલ, खेल, खाद, पा-पिब, गम्-गच्छ, भू-भव, दृश्-पश्य, स्था-तिष्ठ, वस्; (આત્મને.), लभ्, भाष्, रम्, वन्द, मुद्, शुभ्. (ગણ 4) (પરસ્મૈ.) नृत्, कुप्, नश्, कृध्, द्रुह्; (આત્મને.) विद्, बुध्, मन्, युध्. (ગણ 6) (પરસ્મૈ.) लिख्, प्र-विश्; (આત્મને.) मिल्, मुच्, विद्, प्र + क्षिप्. (ગણ 10) कथ्, गण्, रच्, स्पृह्, पूज्.)

પટ્ ભણવું (પ્રથમ ગણ)
વર્તમાનકાલ (પરસ્મૈપદ)નાં રૂપો

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	પઠામિ	પઠાવઃ	પઠામઃ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	પઠસિ	પઠથઃ	પઠથ
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	પઠતિ	પઠતઃ	પઠન્તિ

લભ્ મેળવવું (પ્રથમ ગણ)
વર્તમાનકાલ (આત્મનેપદ)નાં રૂપો

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	લભે	લભાવહે	લભામહે
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	લભસે	લભેથે	લભધ્વે
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	લભતે	લભેતે	લભન્તે

નૃત્ નાચવું, નૃત્ય કરવું (ચતુર્થ ગણ)
વર્તમાનકાલ (પરસ્મૈપદ)નાં રૂપો

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	નૃત્યામિ	નૃત્યાવઃ	નૃત્યામઃ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	નૃત્યસિ	નૃત્યથઃ	નૃત્યથ
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	નૃત્યતિ	નૃત્યતઃ	નૃત્યન્તિ

વિદ્ ડોવું, થવું (ચતુર્થ ગણ)
વર્તમાનકાલ (પરસ્મૈપદ)નાં રૂપો

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	વિદ્યે	વિદ્યાવહે	વિદ્યામહે
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	વિદ્યસે	વિદ્યેથે	વિદ્યધ્વે
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	વિદ્યતે	વિદ્યેતે	વિદ્યન્તે

लिख् लभवुं (छटो गण)

वर्तमानकाल (परस्मैपद)नां रूपो

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (पडेलो पुरुष)	लिखामि	लिखावः	लिखामः
मध्यमपुरुष (भीजो पुरुष)	लिखसि	लिखथः	लिखथ
अन्यपुरुष (त्रीजो पुरुष)	लिखति	लिखतः	लिखन्ति

मिल् भणवुं (छटो गण)

वर्तमानकाल (आत्मनेपद)नां रूपो

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (पडेलो पुरुष)	मिले	मिलावहे	मिलामहे
मध्यमपुरुष (भीजो पुरुष)	मिलसे	मिलेथे	मिलध्वे
अन्यपुरुष (त्रीजो पुरुष)	मिलते	मिलेते	मिलन्ते

कथ् क्हेवुं (दसमो गण)

वर्तमानकाल (परस्मैपद)नां रूपो

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (पडेलो पुरुष)	कथयामि	कथयावः	कथयामः
मध्यमपुरुष (भीजो पुरुष)	कथयसि	कथयथः	कथयथ
अन्यपुरुष (त्रीजो पुरुष)	कथयति	कथयतः	कथयन्ति

कथ् क्हेवुं (दसमो गण)

वर्तमानकाल (आत्मनेपद)नां रूपो

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (पडेलो पुरुष)	कथये	कथयावहे	कथयामहे
मध्यमपुरुष (भीजो पुरुष)	कथयसे	कथयेथे	कथयध्वे
अन्यपुरुष (त्रीजो पुरुष)	कथयते	कथयेते	कथयन्ते

ઉપર્યુક્ત રૂપો પૈકી કોઈ રૂપની ઓળખ કરવાની થાય, ત્યારે ધાતુ, ગણ, કાળ, પુરુષ અને વચન-એમ પાંચ વાતોને સ્પષ્ટ કરવી પડે છે. જેમકે પઠતિ । એ ક્રિયાપદની જ્યારે ઓળખ કરવાની થાય છે, ત્યારે પઠ્ ધાતુ, પ્રથમ ગણ, વર્તમાનકાળ, અન્ય પુરુષ અને એકવચન-એમ પાંચ વાતોને સ્પષ્ટ કરવી પડે છે. (આ પાંચ વાતો આગળ ઉપર આપવામાં આવેલાં ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનાં ક્રિયાપદનાં રૂપોને ઓળખવા માટે પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.)

(2) હસ્તન ભૂતકાળ (લઙ્લકારઃ)

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) ऋषिः गुरुकुले अपठत् ।
- (2) रामलक्ष्मणौ गुरुकुले अपठताम् ।
- (3) सर्वे छात्राः गुरुकुले अपठन् ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં ત્રણ ક્રિયાપદો પઠ્ ધાતુનાં છે. આ બધાં ક્રિયાપદ હસ્તન (કે અનઘતન) ભૂતકાળનાં છે. વીતી ગયેલા સમયને ભૂતકાળ કહે છે. હ્રાઃ એટલે ગઈ કાલ. ગઈ કાલે જે ક્રિયા થઈ હોય તેને માટે આ પ્રકારનાં ક્રિયાપદ વપરાય છે. આને લઙ્ લકાર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આ હસ્તન ભૂતકાળ (લઙ્ લકાર)નાં બધાં જ ક્રિયાપદોમાં ધાતુની આગળ અ જોડાય છે, તે યાદ રાખવાનું છે. (આ અ ધાતુની આગળ આવે છે. એટલે જો કોઈ ધાતુને ઉપસર્ગ જોડવાનો થાય, ત્યારે ઉપસર્ગની આગળ અ ન જોડતાં ધાતુની આગળ જ જોડવાનો રહે છે. જેમકે - ઉપસર્ગ વગરનું ક્રિયાપદ અવિશત્ । ઉપસર્ગ સાથેનું ક્રિયાપદ પ્ર+અવિશત્-પ્રાવિશત્) બાકીની બાબતો વર્તમાનકાળનાં રૂપોની જેમ જ છે. અહીં પ્રથમ હસ્તન ભૂતકાળના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના મૂળ પ્રત્યયો આપ્યા છે અને તે પછી ચારેય ગણના એક-એક ધાતુના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદનાં રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે.

હસ્તન-ભૂતકાળ (પરસ્મૈપદ)ના પ્રત્યયો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अम्	व	म
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	स् (ः)	तम्	त
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	त्	ताम्	अन्

હસ્તન-ભૂતકાળ (આત્મનેપદ)ના પ્રત્યયો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	इ (ए)	वहि	महि
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	थास् (थाः)	इथाम्	ध्वम्
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	त	इताम्	अन्त

(વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદોની જેમ હસ્તન ભૂતકાળનાં ક્રિયાપદોમાં પણ અ + ધાતુ + વિકરણપ્રત્યય + પ્રત્યય એ ચારનું સંયોજન કરવાનું રહે છે. જેમકે અ + પઠ્ + અ + ત્ - અપઠત્ । આ રીતે બનતાં રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે. હસ્તન ભૂતકાળને અનઘતન ભૂતકાળ પણ કહેવામાં આવે છે, તે ધ્યાનમાં રાખો.)

પટ્ વાંચવું, ભણવું (પ્રથમ ગણ) । હ્યસ્તન-ભૂતકાલ, પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ	અપઠમ્	અપઠાવ	અપઠામ
પહેલો પુરુષ	મેં વાંચ્યું.	અમે બેએ વાંચ્યું.	અમે વાંચ્યું.
મધ્યમપુરુષ	અપઠઃ	અપઠતમ્	અપઠત
બીજો પુરુષ	તેં વાંચ્યું.	તમે બેએ વાંચ્યું.	તમે વાંચ્યું.
અન્યપુરુષ	અપઠત્	અપઠતામ્	અપઠન્
ત્રીજો પુરુષ	તેણે વાંચ્યું.	તે બેએ વાંચ્યું.	તેઓએ વાંચ્યું.

લભ્ મેળવવું (પ્રથમ ગણ) । હ્યસ્તન ભૂતકાલ, આત્મનેપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	અલભે	અલભાવહિ	અલભામહિ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	અલભથાઃ	અલભેથામ્	અલભધ્વમ્
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	અલભત	અલભેતામ્	અલભન્ત

નૃત્ નાચવું, નૃત્ય કરવું (ચતુર્થ ગણ) । હ્યસ્તન-ભૂતકાલ, પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	અનૃત્યમ્	અનૃત્યાવ	અનૃત્યામ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	અનૃત્યઃ	અનૃત્યતમ્	અનૃત્યત
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	અનૃત્યત્	અનૃત્યતામ્	અનૃત્યન્

વિદ્ ઢોવું, થવું (ચતુર્થ ગણ) । હ્યસ્તન-ભૂતકાલ, આત્મનેપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	અવિદ્યે	અવિદ્યાવહિ	અવિદ્યામહિ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	અવિદ્યથાઃ	અવિદ્યેથામ્	અવિદ્યધ્વમ્
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	અવિદ્યત	અવિદ્યેતામ્	અવિદ્યન્ત

લિખ્ લખવું (૫૪ ગણ) । હ્યસ્તન-ભૂતકાલ, પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	અલિખમ્	અલિખાવ	અલિખામ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	અલિખઃ	અલિખતમ્	અલિખત
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	અલિખત્	અલિખતામ્	અલિખન્

મિલ્ મળવું (૫૪ ગણ) । હાસ્તન-ભૂતકાલ, આત્મનેપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (૫હેલો પુરુષ)	અમિલે	અમિલાવહિ	અમિલામહિ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	અમિલથા:	અમિલેથામ્	અમિલધ્વમ્
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	અમિલત	અમિલેતામ્	અમિલન્ત

કથ્ કહેવું (૬૧મ ગણ) । હાસ્તન-ભૂતકાલ, પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (૫હેલો પુરુષ)	અકથયમ્	અકથયાવ	અકથયામ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	અકથય:	અકથયતમ્	અકથયત
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	અકથયત્	અકથયતામ્	અકથયન્

કથ્ કહેવું (૬૧મ ગણ) । હાસ્તન-ભૂતકાલ, આત્મનેપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (૫હેલો પુરુષ)	અકથયે	અકથયાવહિ	અકથયામહિ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	અકથયથા:	અકથયેથામ્	અકથયધ્વમ્
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	અકથયત	અકથયેતામ્	અકથયન્ત

વિશેષ : સંસ્કૃત ભાષામાં ભૂતકાળની ક્રિયાને કહેવા માટે એક વિશેષ વ્યવસ્થા પણ છે. તે મુજબ વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદની સાથે જો તમે સ્મ એવા શબ્દનો પ્રયોગ કરી દો, તો તે ક્રિયાપદ ભૂતકાળનો અર્થ આપતું થઈ જાય છે. જેમકે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો -

(1) પશુ: ઘાસં ખાદતિ । (પશુ ઘાસ ખાય છે.)

(2) પશુ: ઘાસં ખાદતિ સ્મ । (પશુ ઘાસ ખાતું હતું.)

તમે જોઈ શકો છો કે બન્ને વાક્યમાં ખાદતિ એવું વર્તમાન કાળનું ક્રિયાપદ એકસરખી રીતે વપરાયું છે. પરંતુ તે જ્યારે સ્મની સાથે વપરાયું છે, ત્યારે ભૂતકાળનો અર્થ આપે છે.

આથી જો તમે ધારો તો વ્યાસ: કથામ્ અકથયત્ એમ કહેવાને બદલે વ્યાસ: કથાં કથયતિ સ્મ એવો પ્રયોગ પણ કરી શકો છો. એવી જ રીતે મુનિ: ભાષતે સ્મને બદલે મુનિ: અભાષત । એવો પ્રયોગ કરી શકાય છે. બધાં ક્રિયાપદોના સંદર્ભે પણ આવી જ વ્યવસ્થા છે, તે યાદ રાખવું જોઈએ.

(3) સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (લૃટ્ લકારઃ)

નીચેનાં વાક્યો વાંચો -

- (1) સઃ પ્રાતઃ દુગ્ધં પાસ્યતિ ।
- (2) મયૂરઃ નર્તિષ્યતિ ।
- (3) દીપાવલિઃ આગમિષ્યતિ ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં જે ત્રણ ક્રિયાપદો છે, તે બધાં સામાન્ય ભવિષ્યકાળનાં છે. આવનારા કાળને ભવિષ્યકાળ કહે છે. આને લૃટ્ લકાર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (લૃટ્ લકાર)નાં બધાં જ ક્રિયાપદોની સંરચનામાં નીચેની કેટલીક બાબતો યાદ રાખવાની છે. જેમકે -

- (1) (બધા જ ગણના) ધાતુને વિકરણ પ્રત્યય તરીકે સ્વ જોડાય છે. (પા-સ્વ-તિ-પાસ્યતિ ।)
- (2) કેટલાક ધાતુઓમાં આવેલા આ સ્વ વિકરણની આગળ ઇ ઉમેરવાનો રહે છે. (ગમ્-ઇ-સ્વ-તિ-ગમિષ્યતિ ।)
- (3) જ્યારે સ્વ વિકરણની આગળ ઇ ઉમેરાય છે, ત્યારે સ્વમાં આવેલો (દન્ત્ય) સ્ (મૂર્ધન્ય) ષ્ થઈ જાય છે. (ઉપરનાં બન્ને ક્રિયાપદો જુઓ. પાસ્યતિમાં આગળ ઇ નથી, તેથી ત્યાં સ્ છે, જ્યારે આગમિષ્યતિમાં આગળ ઇ ઉમેરાયેલો છે, તેથી ત્યાં ષ્ છે.)

આ સામાન્ય ભવિષ્યકાળના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના મૂળ પ્રત્યયો વર્તમાનકાળના પ્રત્યયોની જેમ જ છે. માત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધાતુની સાથે બધે સ્વ વિકરણ પ્રત્યય ઉમેરવાનો થાય છે. તેથી અહીં આ કાળના મૂળ પ્રત્યયો આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

કેટલાક ધાતુઓનાં સામાન્ય ભવિષ્યકાળનાં પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છે.

પદ્ ભણવું (પ્રથમ ગણ) । ભવિષ્યકાલ, પરસ્મૈપદ

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति

लभ् भेणवुं (પ્રથમ ગણ) । ભવિષ્યકાલ, આત્મનેપદ

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते

નૃત્ નાચવું, નૃત્ય કરવું (ચતુર્થ ગણ), ભવિષ્યકાલ, પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	નર્તિષ્યામિ	નર્તિષ્યાવઃ	નર્તિષ્યામઃ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	નર્તિષ્યસિ	નર્તિષ્યથઃ	નર્તિષ્યથ
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	નર્તિષ્યતિ	નર્તિષ્યતઃ	નર્તિષ્યન્તિ

વિદ્ ડોવું, થવું (ચતુર્થ ગણ), ભવિષ્યકાલ, આત્મનેપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	વેત્સ્યે	વેત્સ્યાવહે	વેત્સ્યામહે
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	વેત્સ્યસે	વેત્સ્યેથે	વેત્સ્યધ્વે
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	વેત્સ્યતે	વેત્સ્યેતે	વેત્સ્યન્તે

લિખ્ લખવું (૫ઠ ગણ), ભવિષ્યકાલ, પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	લેખિષ્યામિ	લેખિષ્યાવઃ	લેખિષ્યામઃ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	લેખિષ્યસિ	લેખિષ્યથઃ	લેખિષ્યથ
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	લેખિષ્યતિ	લેખિષ્યતઃ	લેખિષ્યન્તિ

મિલ્ મળવું (૫ઠ ગણ), ભવિષ્યકાલ, આત્મનેપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	મેલિષ્યે	મેલિષ્યાવહે	મેલિષ્યામહે
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	મેલિષ્યસે	મેલિષ્યેથે	મેલિષ્યધ્વે
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	મેલિષ્યતે	મેલિષ્યેતે	મેલિષ્યન્તે

કથ્ કહેવું (૬શમ ગણ), ભવિષ્યકાલ, પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમપુરુષ (પહેલો પુરુષ)	કથયિષ્યામિ	કથયિષ્યાવઃ	કથયિષ્યામઃ
મધ્યમપુરુષ (બીજો પુરુષ)	કથયિષ્યસિ	કથયિષ્યથઃ	કથયિષ્યથ
અન્યપુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	કથયિષ્યતિ	કથયિષ્યતઃ	કથયિષ્યન્તિ

कथ् ङुडेवुं (दशम गण), भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (पुंल्लो पुरुष)	कथयिष्ये	कथयिष्यावहे	कथयिष्यामहे
मध्यमपुरुष (ब्रीजो पुरुष)	कथयिष्यसे	कथयिष्येथे	कथयिष्यध्वे
अन्यपुरुष (त्रीजो पुरुष)	कथयिष्यते	कथयिष्येते	कथयिष्यन्ते

स्वाध्याय

1. वर्तमानकालस्य क्रियापदानां स्थाने ह्यस्तन-भूतकालस्य योग्यं क्रियापदं लिखत ।

- (1) समीरः जनन्याः समीपं व्रजति वदति च ।
- (2) वयं तु मेघजलम् एव पिबामः ।
- (3) तडागजलं पातुं गच्छामि ।
- (4) तं धनस्यूतं तत्रैव त्यजामि ।
- (5) अहं तु कुलाचारं न पालयामि ।

2. ह्यस्तन-भूतकालस्य क्रियापदस्य अनुरूपं भविष्यकालस्य क्रियापदं लिखत ।

- (1) तमवलोक्य सः अचिन्तयत् ।
- (2) कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् ।
- (3) कपोतराजः कपोतान् अकथयत् ।
- (4) कश्चित् कपोतः सदर्पमवदत् ।

3. उदाहरणानुसारं रूपस्य परिचयं कारयत ।

उदाहरणम् : भवति । भू धातु, प्रथम गण, परस्मैपद, वर्तमानकाल, अन्य पुरुष, एकवचन ।

- (1) अबोधत् (2) प्रविशति (3) अपिबत् (4) प्रणमति
- (5) वदन्ति (6) गमिष्यामः

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु प्रयुक्तस्य स्म-प्रयोगस्य स्थाने ह्यस्तनभूतकालस्य रूपं लिखत ।

- (1) छात्राः स्वात्मानं धन्यं मन्यन्ते स्म ।
- (2) देशात् जनाः अध्ययनाय आगच्छन्ति स्म ।
- (3) गुप्तकाले अत्र वेदाध्ययनमपि प्रचलति स्म ।
- (4) पठनं पाठनं च भवति स्म ।
- (5) कथाकारः कथां कथयति स्म ।

અભ્યાસ 4 : કૃદન્તપદાનિ

સંબંધક ભૂતકૃદન્ત અને હેત્વર્થ કૃદન્ત

(1) સંબંધક ભૂતકૃદન્ત

અધોલિખિત વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો :

- (1) વિનીતા ભોજનં કૃત્વા વિદ્યાલયં ગચ્છતિ ।
- (1) વિનીતા ભોજનં કરોતિ, તતઃ વિદ્યાલયં ગચ્છતિ ।
- (2) છાત્રાઃ સરસ્વતીં સ્મૃત્વા પુરાણં પઠન્તિ ।
- (2) છાત્રાઃ સરસ્વતીં સ્મરન્તિ તત્પશ્ચાત્ પુરાણં પઠન્તિ ।
- (3) ભક્તઃ મન્દિરં ગત્વા ઈશ્વરં ભજતિ ।
- (3) ભક્તઃ મન્દિરં ગચ્છતિ, અનન્તરમ્ ઈશ્વરં ભજતિ ।

ઉપર બે-બે પ્રકારનાં વાક્યો એકી સાથે આપ્યાં છે. તે વાક્યોમાં જે રેખાંકિત પદો છે, તે બધાં ક્રિયાપદો છે. તમે જોઈ શકો છો કે દરેક વાક્યમાં બે-બે ક્રિયાપદો છે. વળી, એક વાક્ય જે અર્થ આપી રહ્યું છે, તે જ અર્થ આપવા માટે બીજું વાક્ય વપરાયું છે. વક્તા ધારે તો એક વાક્યના બદલામાં એવો ને એવો જ અર્થ કહેવા માટે બીજું વાક્ય વાપરી શકે છે. આવા પ્રકારના વાક્યના સંદર્ભે ચાર બાબતો યાદ રાખવા જેવી છે. જેમકે,

- (1) જે પહેલું ક્રિયાપદ છે, તે ગૌણ ક્રિયા હોય છે અને બીજું ક્રિયાપદ છે, તે મુખ્ય ક્રિયા હોય છે.
- (2) બંને ક્રિયાઓનો કર્તા એક જ હોય છે.

(3) મુખ્ય ક્રિયા થતાં પહેલાં જ ગૌણ ક્રિયા થઈ જતી હોય છે અને આથી તે ગૌણ ક્રિયા હમેશાં ભૂતકાળની હોય છે.

આવી વિશેષતા ધરાવતા વાક્યમાં (પૂર્વક્રિયા કે) ગૌણ ક્રિયા માટે સંસ્કૃતમાં (એક તરફ કરોતિ જેવું તિડન્તપદ-ક્રિયાપદ વાપરી શકાય છે, તો બીજી બાજુ) ધાતુની સાથે ક્ત્વા > ત્વા પ્રત્યય જોડાય છે. આ ક્ત્વા પ્રત્યય જોડીને જે પદો બને છે, તેમને સંબંધક ભૂતકૃદન્ત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નીચેનાં કેટલાંક સંબંધક ભૂતકૃદન્તનાં રૂપો જુઓ :

- (1) કૃ + ક્ત્વા > ત્વા = કૃત્વા ।
- (2) भू + क्त्वा > त्वा = भूत्वा ।
- (3) पा + क्त्वा > त्वा = पीत्वा ।
- (4) खाद् + क्त्वा > त्वा = खादित्वा ।
- (5) गम् + क्त्वा > त्वा = गत्वा ।
- (6) दा + क्त्वा > त्वा = दत्वा ।

ઉપરનાં રૂપો જોતાં જણાય છે કે (1) કેટલાંક પદોમાં મૂળ ધાતુને સીધો ક્ત્વા > ત્વા જોડાય છે. જેમકે, કૃ + ક્ત્વા > ત્વા = કૃત્વા । (2) ક્યારેક આ ક્ત્વા > ત્વા પ્રત્યયની પહેલાં ઇ એવો ધ્વનિ ઉમેરાય છે. જેમકે, खाद् + क्त्वा > त्वा = खादित्वा । અને (3) ક્યારેક ધાતુના મૂળ રૂપમાં થોડું પરિવર્તન પણ થાય છે. જેમકે, पा + क्त्वा > त्वा = पीत्वा । गम् + क्त्वा > त्वा = गत्वा વગેરે.

આ ઉપરાંત આવાં રૂપો માટે એક ખાસ વાત ધ્યાન રાખવાની છે. તે એ કે જ્યારે કોઈ ધાતુ ઉપસર્ગ સાથેનો હોય છે, ત્યારે તે ધાતુની સાથે જોડાયેલા આ ક્ત્વાને બદલે ય મુકાય છે. જેમકે -

- (1) અનુ + ભૂ + ક્ત્વા > ય = અનુભૂય ।
- (2) વિ + કૃ + ક્ત્વા > ય = વિકૃત્ય ।
- (3) આ + ગમ્ + ક્ત્વા > ય = આગત્ય, આગમ્ય ।

ઉપરનાં રૂપો જોતાં જણાય છે કે (1) ઉપસર્ગ સાથેના ધાતુથી જોડાતા ક્ત્વા > ય પ્રત્યયનાં રૂપોમાં મુખ્યત્વે ધાતુનું મૂળ સ્વરૂપ જળવાઈ રહે છે. (2) અલબત્ત, જ્યાં ધાતુનો અંતિમ વર્ણ સ્વર હોય અને તે હ્રસ્વ હોય, તો ત્યાં ધાતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની વચ્ચે ત્ ધ્વનિ ઉમેરાય છે. જેમકે, આ + ગમ્ + ક્ત્વા > ય, ગમ્ ત્ ય = આગત્ય । આ + ગમ્ + ક્ત્વા > ય = આગમ્ય ।

આગળના પાઠોમાં જ્યાં આ પ્રકારનાં પદો વપરાયાં હોય તેમાં ઉપરનો કયો નિયમ ઘટે છે, તે તપાસો અને આ પ્રકારનાં બીજાં રૂપો શીખો.

(2) હેત્વર્થ કૃદંત

અધોલિખિત વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો :

- (1) છાત્રા: પઠનાય વિદ્યાલયં ગચ્છન્તિ ।
- (1) છાત્રા: પઠિતું વિદ્યાલયં ગચ્છન્તિ ।
- (2) અશોક: દાનાય ફલં નયતિ ।
- (2) અશોક: દાતું ફલં નયતિ ।
- (3) પ્રેક્ષક: હસનાય નાટકં પશ્યતિ ।
- (3) પ્રેક્ષક: હસિતું નાટકં પશ્યતિ ।

અહીં જે બે-બે પ્રકારનાં વાક્યો એકીસાથે આપ્યાં છે, તે વાક્યોમાં રેખાંકિત પદો ક્રિયાપદો છે. ઉપરનાં વાક્યોની જેમ આ બધાં વાક્યોમાં પણ બે-બે ક્રિયાપદો છે. વળી, બંને વાક્યોનો અર્થ સરખો છે. એટલે વક્તા ધારે તો એક વાક્યને બદલે બીજું વાક્ય વાપરી શકે છે. આવા પ્રકારના વાક્યના સંદર્ભે ત્રણ બાબતો યાદ રાખવા જેવી છે. જેમકે,

- (1) પહેલું ક્રિયાપદ ગૌણ ક્રિયા હોય છે અને બીજું ક્રિયાપદ મુખ્ય ક્રિયા હોય છે.
- (2) ગૌણ ક્રિયા મુખ્ય ક્રિયાનો હેતુ (= કારણ અથવા પ્રયોજન) હોય છે.
- (3) ગૌણ ક્રિયા અને મુખ્ય ક્રિયા બંનેનો કર્તા એક જ હોય છે.

આવી વિશેષતા ધરાવતા વાક્યમાં ગૌણ ક્રિયાને કહેવા માટે બે રીત છે. જેમકે, (1) પઠન, દાન, હસન જેવાં ક્રિયાવાચક નામોને ચતુર્થી વિભક્તિ યોજીને અને (2) જે-તે ક્રિયાના વાચક ધાતુ (જેમકે, પદ, દા, હસ વગેરે)ની સાથે તુમુન્ > તુમ્ પ્રત્યય ઉમેરીને. તુમ્ પ્રત્યય ઉમેરીને જે પદ બને છે, તેને હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નીચેનાં કેટલાંક હેત્વર્થ કૃદંતનાં પદ જુઓ :

- (1) પા + તુમુન્ > તુમ્ = પાતુમ્ ।
- (2) દા + તુમુન્ > તુમ્ = દાતુમ્ ।
- (3) ભૂ + તુમુન્ > તુમ્ = ભવિતુમ્ ।
- (4) ખાદ્ + તુમુન્ > તુમ્ = ખાદિતુમ્ ।
- (5) કૃ + તુમુન્ > તુમ્ = કર્તુમ્ ।
- (6) ગમ્ + તુમુન્ > તુમ્ = ગન્તુમ્ ।

ઉપરનાં પદો જોતાં જણાય છે કે (1) કેટલાંક પદોમાં મૂળ ધાતુને સીધો તુમ્ > તુમ્ જોડાયો છે. જેમકે, (1) પા + તુમ્ > તુમ્ = પાતુમ્ । (2) ક્યારેક આ તુમ્ > તુમ્ પ્રત્યયની આગળ ઇ ઉમેરાયો છે. જેમકે, ખાદ્ + તુમ્ > તુમ્ = ખાદિતુમ્ । અને (3) ક્યારેક ધાતુના મૂળ રૂપમાં થોડું પરિવર્તન પણ થાય છે. જેમકે, કૃ + તુમ્ > તુમ્ = કર્તુમ્ । ગમ્ + તુમ્ > તુમ્ = ગન્તુમ્ । વગેરે.

ઉપસર્ગ સાથેના ધાતુની સાથે જ્યારે આ તુમ્ > તુમ્ જોડાય છે, ત્યારે કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. જેમ કે,

(1) અનુ + ભૂ + તુમ્ > તુમ્ = અનુભવિતુમ્ ।

(2) વિ + કૃ + તુમ્ > તુમ્ = વિકર્તુમ્ ।

(3) આ + ગમ્ + તુમ્ > તુમ્ = આગન્તુમ્ ।

આગળના પાઠોમાં જ્યાં આ પ્રકારનાં પદો વપરાયાં હોય, તેમાં ઉપરનો કયો નિયમ ઘટે છે, તે તપાસો અને આ પ્રકારનાં બીજાં રૂપો શીખો.

વિશેષ : ઉપર્યુક્ત બંને પ્રકારનાં સંબંધક ભૂતકૃદંત અને હેત્વર્થ કૃદંત પદો અવ્યય હોય છે. તેથી તે જ્યાં પણ વપરાય છે, ત્યાં તેમનું રૂપ એકસરખું જ રહે છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં કૃદન્તપદાનાં પ્રકારં લિખત ।

(1) ગત્વા (2) પાતુમ્ (3) રક્ષિતુમ્ (4) સમાગત્ય

2. અધોલિખિતેષુ પદેષુ સંબંધકભૂતકૃદન્તપદાનાં ચયનં કુરુત ।

(1) અવલોક્ય (2) જ્ઞાતુમ્ (3) ભૂત્વા (4) વિહસ્ય
(5) પરાજેતુમ્

3. નિમ્નલિખિતાનાં કૃદન્તાનાં પ્રત્યયનિર્દેશપૂર્વકં પ્રકારં લિખત ।

(1) ક્ષન્તુમ્ (2) વિહાય (3) પરિત્યજ્ય (4) ગન્તુમ્
(5) ઉપસૃત્ય (6) ગૃહીત્વા

4. કોષ્ટકાત્ યોગ્યં પદં ચિત્વા રેખાંકિતં પદં પરિવર્ત્ય વાક્યં પુનઃ લિખત ।

(પ્રવિશ્ય, પાનાય, આગન્તુમ્, અનુભૂય, પઠિતુમ્, ભૂત્વા)

(1) સિદ્ધાર્થઃ દુઃખમ્ અનુભવતિ, સંસારં પરિત્યજતિ ।
(2) મૃગઃ જલં પાતુમ્ ઇતઃ તતઃ ધાવતિ ।
(3) ત્રીશા પઠનાય વિદ્યાલયં ગચ્છતિ ।
(4) શિશવઃ ગૃહમ્ આગમનાય યતન્તે ।
(5) શૃગાલઃ ગુહાં પ્રવિશતિ, શયનં કરોતિ ।

5. અધોલિખિતાનાં પદાનાં સ્થાને યોગ્યં કૃદન્તપદં લિખત ।

(1) પાનાય
(2) ગમનાય
(3) દર્શનાય
(4) પઠનાય
(5) લેખનાય